

20. Bank for international settlements (2020), «BIS Quarterly Review», [Electronic resource], Access mode: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2003.htm [In English].

21. National bank of Ukraine (2019), «Analitichna zapiska za rezultatamy pilotnogo proektu 'E-hginya'», [Electronic resource], Access mode: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Analitichna_zapiska_E-grivnya.pdf?v=4 [In Ukrainian].

Стаття надійшла 03.02.2020

УДК: 33;364-6;364-2.

DOI 10.33111/vz_kneu.21.20.01.02.012.018

Верховод І.С.

к.е.н., доцент
Мелітопольській державний педагогічний університет
м. Мелітополь, 72300, вул. Гетьманська, 20
e-mail: rina_verkhovod@mdpu.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9176-2574>

Верба Д.В.

к.е.н., доцент
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»
проспект Перемоги, 54/1, Київ, Україна
e-mail: denys.verba@kneu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8712-4027>

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА РОЗРОБКИ ПОЛІТИКИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Irina Verkhovod

Ph.D., Associate Professor Department of Economy,
Bohdan Khmelnytsky State Pedagogical University of Melitopol,
Melitopol, Ukraine
e-mail: rina_verkhovod@mdpu.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9176-2574>

Verba Denys

Ph.D., Associate Professor department of Economic Theory,
KNEU named after Vadym Hetman
Peremohy avenue, 54/1, Kyiv, Ukraine
e-mail: denys.verba@kneu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8712-4027>

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF THE SOCIAL SPHERE IDENTIFICATION AND DESIGNING OF ITS DEVELOPMENT POLICY

Анотація. Стаття присвячена формулюванню концептуальних підходів до організації ресурсного забезпечення соціальної сфери і містить спробу теоретичного узгодження та гармонізації поширених у вітчизняній науковій літературі підходів до диференціації масштабів ресурсного забезпечення соціальних галузей із принципами сучасних досліджень внеску соціальної сфери у примноження суспільного добробуту. Зокрема, досліджуються обмеження, що накладаються принципами управління ресурсним забезпеченням соціальної сфери на можливості розвитку національної економіки та характер розподілу вигід і тягот її функціонування між економічними суб'єктами.

Обґрунтовано, що одним з провідних обмежень розвитку вітчизняної соціальної сфери виступає повсюдне порушення принципу диференціації масштабів ресурсного забезпечення її установ, залежно від суспільних результатів їх діяльності. Принципово, що поширені в Україні механізми ресурсного забезпечення ґрунтуються, переважно на формальній оцінці таких результатів державними чиновниками, що позбавляє установи соціальної сфери залежності від ставлення споживачів створюваних ними благ. Це робить соціальну сферу неконкурентною, що власне і породжує стимули і мотиви до неефективної, з огляду на потреби суспільства, діяльності в соціальній сфері. Підтвердження такого бачення автори вбачають у характеристиках інституціональної якості, які явно вищі в секторі, що на комерційній основі створює блага аналогічні с установами бюджетної сфери. Відповідно, саме в поширенні принципів конкурентного розподілу ресурсів соціальної сфери та в наданні споживачам її продуктів важелів впливу на масштаби ресурсного забезпечення належних до неї установ ми вбачаємо пріоритетний напрям розвитку концепції управління ресурсним забезпечення вітчизняної соціальної сфери.

Для цього запропоновано організаційні механізми забезпечення вагомості споживачької оцінки благ, створюваних у соціальній сфері як фактору диференціації масштабів фінансування (ресурсного забезпечення) її установ. Підкреслена критична важливість наявності у споживачів достатньо широкого вибору установи (осередку використання ресурсів) соціальної сфери. Нарешті, обґрунтовано бажаність уникнення монополії певного механізму фінансування для установ соціальної сфери. Останній принцип відображає необхідність конкуренції не лише між установами соціальної сфери, а і між альтернативними (чи взаємодоповнюючими) механізмами їх фінансування.

Ключові слова: соціальна сфера, ресурсне забезпечення, потреби, суспільний ефект, ефективність, оцінювання.

Abstract. The article is devoted to the formulation of conceptual approaches to the organization of social sphere resource provision and contains an attempt to harmonize spread in the domestic scientific literature theoretical approaches to differentiating the scale of resource provision of social sectors with the modern principles of investigation the social sphere's contribution to population welfare. In particular, the limitations imposed by the principles of resource management of the social sphere on the possibilities of the national economy for development and the features of the distribution of benefits and burdens of its operation between economic entities are studied.

It is substantiated that one of the important limitations of the domestic social sphere development is the widespread violation of such principle as the differentiation of the scale of resource provision of social sphere entities, depending on the social results of their activities. The mechanisms of resource provision common in Ukraine are based mainly on the formal assessment of such results by government officials, which deprives social institutions of dependence on the attitude of consumers to the benefits they create. This makes the social sphere non-competitive, which in fact creates incentives and motives for inefficient activities in the social sphere. The authors have found the confirmation of this vision in the characteristics of institutional quality, which are clearly higher in the sector, which on a commercial basis creates goods similar to the institutions of the budget sphere. Accordingly, it is in the dissemination of the principles of competitive distribution of social sphere's resources and in providing to consumers of their products leverage for influence the scale of resource provision of its institutions, we see a priority for the concept of resource management of the domestic social sphere.

The organizational mechanisms are proposed to ensure the importance of consumer assessment of goods created in the social sphere, as a factor in differentiating the scale of funding (resource provision) of its institutions. The critical importance of providing to consumers a wide enough choice of the entity (center of resource use) of the social sphere is emphasized. Finally, the desirability of avoiding a monopoly of a certain funding mechanism for social institutions is substantiated. The latter principle reflects the need for

competition not only between the social sphere's entities but also between alternative (or complementary) mechanisms for their funding.

Keywords: social sphere, resource provision, needs, social effect, efficiency, evaluation.

JEL codes: H41,H42,H51,H52,H72

Постановка проблеми. Одним з провідних факторів диференціації соціально-економічної ефективності національних економічних систем у першій чверті XXI століття стала здатність їх соціальної сфери адекватно відповідати на виклики та збурення глобального господарського середовища. Суспільства, які втілюють кращі поточні досягнення людства щодо соціально-економічної ефективності, відрізняються здатністю соціальної сфери гармонійно узгоджувати суперечності, які формують «нездоланні перешкоди розвитку» для країн, що відстають від глобальних трендів поліпшення умов людського розвитку. Зокрема, поєднувати великі обсяги ресурсів, що виділяються на функціонування соціальної сфери із досить високими стандартами суспільної ефективності їх використання, масовість охоплення формами соціальної підтримки з виваженою диференціацією доступу до створюваних благ і забезпечуваних у межах соціальних програм можливостей. Сучасна Україна досі залишається прикладом далеких від ідеалу параметрів вирішення цих завдань. При цьому, незважаючи на наявність багатьох специфічних, галузевих і функціональних проблем, ми вбачаємо системні основи такої ситуації в ідеології та процедурно-методичному забезпеченні управління розвитком соціальної сфери. Загальні принципи, пріоритети, що покладені в основу управління рухом ресурсів у межах соціальної сфери, блокують процеси поширення провідного досвіду, погіршують чутливість до потреб суспільства, ускладнюють адекватну алокацію ресурсів для їх задоволення, позбавляють методологічної основи для обґрунтованого нормування обсягів витрачання ресурсів і контролю й аналізу одержаних суспільних результатів.

У результаті підсистема управління ресурсним забезпеченням соціальної сфери (економічне управління її відтворенням) перетворюється на провідний чинник низької суспільної ефективності її функціонування. Зокрема, пріоритетність принципів фінансової збалансованості поточних витрат і видатків, замість оцінки альтернативної вартості використаних ресурсів зумовлює «поточну мільйонну економію», яка обертається майбутніми мільярдними втратами. Непрозорі та провокуючі корупцію процедури поєднання «жорстких» і «м'яких» бюджетних обмежень для різних напрямів діяльності слабо узгоджуються з декларованими пріоритетами розвитку соціальної сфери. Вкрай формальні, не чутливі до добробуту цільової аудиторії методики оцінки результативності використання ресурсів унеможливають поширення провідного досвіду, нівелюють значущість задоволення споживачів як фактору диференціації ресурсного забезпечення різних осередків виконання функцій соціальної сфери.

Яскравим прикладом таких методичних прогалин може бути те, що лише на 27-му (!) році незалежності в Україні актуалізувалась суспільна дискусія з приводу диференціації рівня оплати працівників освітньої та медичної галузей як важливої умови подолання кричущої недостатності винагороди, навіть для простого збереження запасів людського капіталу цих галузей. Також показовим є відвертий саботаж спроб запровадження процедур, що дозволили б надати

оцінкам споживачів певної ваги серед факторів розміру персональних заробітків у соціальній сфері: її адміністративна система докладає максимальних зусиль для збереження непрозорої та неконтрольованої монополії у питаннях розпорядження ресурсним забезпеченням. Наведене свідчить, що дослідження, присвячені удосконаленню інформаційно-методичного забезпечення оцінювання ефективності використання ресурсів соціальної сфери мають високу актуальність для прикладної науки.

Відповідно, метою статті є перегляд поширених у вітчизняній науковій літературі підходів до відображення природи і ознак ідентифікації соціальної сфери національної економіки, як основа удосконалення теоретичних засад політики регулювання і розвитку соціальної сфери.

Аналіз літератури. У вітчизняній науковій літературі теоретичні основи ідентифікації соціальної сфери формуються, переважно, виходячи з її бачення як «сукупності галузей», що об'єднуються за наявністю певних спільних ознак. Наприклад, визначення соціальної сфери як «Сфери національної економіки, до якої входять такі складові: освіта, охорона здоров'я, культура і мистецтво, туризм, фізична культура і спорт, соціальний захист і соціальне забезпечення населення... Соціальну сферу необхідно розглядати з позицій двох взаємозалежних сторін: як підсистему національної економіки; як сукупність галузей народного господарства, програм і заходів, спрямованих на поліпшення якості життя населення» [1, с. 369], або як «системи економічних відносин, що формуються у сфері освіти, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, соціального забезпечення, житлово-комунального господарства та в інших її галузях в умовах обмеженості ресурсів. Економічні відносини в цій сфері складаються в процесі відтворення соціальних благ, що набувають як речової форми, так і форми послуг, або корисного ефекту праці, що споживається в процесі його виробництва. Соціальний комплекс відноситься до третинного сектору народного господарства — сфери послуг, що є складовою народногосподарського комплексу, а значить, входить до загальної системи економічних відносин, підпорядковується загальним економічним законам, пануючим у певному суспільстві» [2, с. 369]. Такі визначення лише констатують, що певні галузі прийнято відносити до соціальної сфери, не визначаючи природу, причини, спільні риси продуктів, чи параметрів діяльності установ, які належать до них. Визначення, що відображають спроби виокремити такі риси, що об'єднують ці галузі (їх продукти) за важливими для розуміння галузевої специфіки економічних відносин у цій сфері ознаками, здебільшого констатують неринковий характер відносин, які фактично існують у вітчизняному суспільстві. Прикладом можуть слугувати такі визначення соціальної сфери, як «система галузей, що в сукупності репрезентують одну з основних сфер виробництва — невиробничу сферу», або «сукупність галузей, що безпосередньо пов'язані та найбільше визначають рівень життя населення та доступність для нього основних благ, необхідних для формування і розвитку особистості...» [3]. У контексті дослідження проблем відтворення людського капіталу соціальна сфера розглядається вітчизняними дослідниками у більшості випадків як сфера освоєння відповідних інвестицій — інвестицій у людський капітал незалежно від специфіки технологій задоволення потреб людини в благах, важливих для формування і розвитку її капіталу [4; 5]. Використання таких підходів у процесі розробки

теоретичної бази політики, на нашу думку, невиправдано звужує сферу пошуку оптимальних, для певних сегментів соціальної сфери, механізмів ресурсного забезпечення, спрощує механізми виявлення, оцінки пріоритетності і, відповідно, черговості задоволення соціальних потреб населення, викривлює систему цільових і контрольних показників для планування і оцінки результатів діяльності установ соціальної сфери.

Викладення основних матеріалів дослідження. Створення теоретичної бази включення соціальної сфери до системи об'єктів вивчення економічної науки ми пов'язуємо з подоланням принципів «макіавеллізму» та становленням бентамівської ідеології утилітаризму. Саме фундатор цієї ідеології І. Бентам сформулював критерій оцінювання функціонування економіки загалом та окремих її секторів, що виражає її підпорядкованість завданням «поліпшення людського життя»: «Мірилом правильності є найбільше щастя найбільш можливої кількості людей» [6, с. 11]. Отже, лише наприкінці XVIII століття в дискурсі європейської філософії, економіки та політики з'являється аспект «загального, суспільного» блага як «суми благ окремих індивідів». До цього турбота про добробут окремого (пересічного) індивіда загалом не потрапляла в коло завдань держави і суспільства як самоцінний параметр. Зростання чисельності та поліпшення здоров'я (яке ототожнювалось з працездатністю) населення тлумачилось, наприклад, у відомому трактаті Макіавеллі, лише як інструмент збільшення могутності держави та мало регулюватись відповідно до потреб у військовій і робочій силі [7].

Наступним кроком стала класична політекономія, що виходила переважно з бентамівської ідеології й тлумачила «багатство» саме як сукупність «засобів для життя», запаси благ, доступні для населення. Відповідно, цільовою функцією економіки вважалось примноження саме таких (доступних широким верствам населення, а не тільки обслуговуючих потреби держави) запасів благ. При цьому вже тоді був сформульований критично важливий критерій для розділення «суто економічних» (для класиків — ринкових) механізмів примноження багатства і тих «певних суспільних робіт та інституцій, започаткування і підтримання яких не становить інтересу жодної приватної особи або малої групи осіб, оскільки вигода від них не може покрити витрати окремої особи або малої групи, хоча часто, вони більш ніж окупаються для великого суспільства» [8, с. 35]. Саме такі «роботи та інституції», суспільна вигода від яких вагоміша за витрати на створення, але які не забезпечуються ринком і є першим «осередком соціальної сфери», а відповідне визначення — першим теоретичним підґрунтям ідентифікації соціальної сфери. Те, що в ті часи єдиним (і як здавалось сучасникам — безальтернативним) постачальником таких благ і розробником і підтримувачем таких інститутів — лише властива певному історичному етапу форма організації руху ресурсів, а сутнісна ознака соціальної сфери пов'язана, на нашу думку, з особливою природою благ, що вона створює і потреби, що ці блага задовольняють. Сучасна теорія суспільного добробуту визначає такі блага, як суспільні, через притаманні ним властивості «неконкурентності споживання» та неподільності й неможливості цінового нормування доступу [9].

У процесі еволюції економічної теорії були сформовані теоретичні підвалини як теорії суспільного добробуту, так і втілення її методологічної антитези — німецької історичної школи. Фундатори останньої запровадили в науковий обіг

тези про важливість ролі тих видів діяльності, що нині ідентифікуються як провідні складові «соціальної сфери», саме в контексті відтворення економічного потенціалу суспільства та нарощення економічної ефективності. Зокрема, Ф. Ліст, критикуючи ставлення до сфери відтворення людини як до непродуктивної, писав: «На її (смітівської школи економічної науки. — *I.V., D.V.*) думку, той хто вигодує свиней, — продуктивний член суспільства, а той, хто виховує дітей, — ні; той хто виготовляє для продажу балалайки та гармонії, — виробник, а найвеличніші віртуози музиканти — ні, лише тому, що вони не можуть виконаного ними винести на ринок... Продуктивність Ньютона, Уатта, Кеплера поступається продуктивності віслюка, кобили, свійської тварини, яких Мак-Куллох нещодавно включив до складу продуктивних сил людського суспільства» [10, с. 65]. Відзначимо головний посил цієї цитати: блага, створювані в соціальній сфері специфічні, бо є економічними (рідкісними, цінними і для особистого і для виробничого споживання та затратними у виробництві), але *неринковими* (виділення наше. — *I.V., D.V.*). Саме «неринковість» змушує братись до справи виробництва цих благ державу, а не первісні, сутнісні «не економічні властивості» таких благ. Власне німецька історична школа заклала фундамент дослідження зв'язку, що є центральним для нашої роботи: зв'язок між ресурсним забезпеченням соціальної сфери і параметрами життя населення і функціонування національної економіки. Адже саме Ф. Ліст сформулював тези про те, що сума багатств окремих громадян менша за загальне багатство країни, а причина такого приросту останнього в тому, що воно містить і «здатність створювати багатство», яке виникає лише в результаті поєднання особистих властивостей індивідів — як інтегральна риса взаємодії, що за певних умов долає обмеженість «гри з нульовою сумою». При цьому Ф. Ліст акцентував увагу на тому, що формування цього приросту відбувається значною мірою — завдяки результатам функціонування «соціальної сфери». Про це свідчить його хрестоматійний приклад із рішеннями батьків щодо способу забезпечити поліпшення умов життя своїх дітей: «Батьки двох родин мають однаковий добробут. Один з них розділив своє багатство на рівні частини і залишив у спадщину своїм синам. Інший же витратив усі гроші на освіту своїх дітей. У результаті, після смерті батьків, діти першого одержують певні обмежені суми грошей, діти ж другого здатні самі, використовуючи наявні кошти і придбані знання та навички, примножити капітал батька і заробляти новий. Таким чином, виграє другий з батьків» [11, с. 25]. Звідси принципово важливий висновок Ф. Ліста, що серед представників більшості наукових шкіл не викликав заперечень на рівні загального бачення, проте набув докладного теоретичного обґрунтування і був включений до модельної бази дослідження факторів економічного зростання лише в ХХ ст.: «Нація повинна жертвувати матеріальними багатствами і приносити ... жертви для придбання розумових і соціальних сил заради вигоди в майбутньому» [10, с. 194]. Нам здається важливим, що у вітчизняній науковій і навчальній літературі описаний нами контекст впливу поліпшення ресурсного забезпечення соціальної сфери (в першу чергу освіти й медицини) поширено отожднюється з дослідженнями в межах методології людського капіталу. Відповідно, поширені й визначення соціальної сфери як «сфери освоєння інвестицій в людський капітал». Сама по собі така дефініція можлива, проте в контексті прикладної теорії обґрунтування прямого зв'язку між суспільними витратами (і зокрема бюджетними) і рівнем економічної ефективності положеннями теорії люд-

ського капіталу виглядає вкрай суперечливим. У першу чергу поширена теза, що зростання бюджетних витрат на освіту й медицину забезпечує зростання суспільної продуктивності праці прямо суперечить рекомендаціям та ідеології фундаторів теорії людського капіталу [12–14]. І Беккер, і Шульц, і Мінцер були прибічниками скоріше обмеження масштабів державної участі в фінансуванні освіти. Точніше, вважали за доцільне обмежити цілі державної участі в фінансуванні освіти дотриманням принципів соціальної справедливості, а в частині вирішення економічних завдань освіти — перетворення її на чинник зростання продуктивності праці — ставились до державного фінансування як до небажаного доповнення, з яким можна тимчасово миритись лише в силу недосконалості реальних механізмів алокації капіталу та інститутів оцінки доходності альтернативних проєктів [12–14]. І саме така позиція, а ніяк не обґрунтування розширення бюджетного фінансування соціальної сфери, прямо впливає з базових моделей теорії людського капіталу. Адже в основі побудови згаданих моделей фундаментальна теза про те, що в разі, коли національне виробництво потребуватиме розширення пропозиції кваліфікованої праці, то ринкові механізми забезпечать таке зростання рівня оплати праці затребуваної кваліфікації, що вигода від одержання необхідної підготовки (через приріст рівня оплати) буде достатньою, щоб спонукати економічних суб'єктів профінансувати витрати додаткового навчання — як у формі прямих витрат (оплати освітніх послуг), так і в формі втрати заробітків через відкладення початку оплачуваної трудової діяльності [15]. Отже, принципове положення теорії людського капіталу полягає як раз в тому, що незважаючи на віддаленість у часі моменту компенсації за витрати навчання та на необхідність дисконтування майбутніх вигід відповідно до «схильності / несхильності» економічного суб'єкта до ризику ринкові механізми все ж таки достатньо надійно дозволять спрямувати необхідну (реально затребувану економікою) кількість ресурсів на потреби професійної освіти, а державне (бюджетне) фінансування є небажаним через те, що порушує вимоги до ефективності освіти (робить вірогідним отримання формальної чи не затребуваної освіти), яка надалі не забезпечує зростання рівня продуктивності праці і відповідно — рівня її оплати.

Наведені теоретичні положення виглядають досить актуально стосовно української вищої освіти, яка характеризується високим рівнем охоплення (головний чинник високих показників середньої та очікуваної тривалості навчання в Україні, що суттєво підвищують позицію України в світовому рейтингу ІЛР), проте рівень освіти не потрапляє в перелік вагомих чинників диференціації оплати праці [16; 17].

Вагомість відмінностей між баченням ролі соціальної сфери в межах німецької історичної школи і класичної політекономії стає ще наочнішою, якщо врахувати близькість останньої до мальтузіанської теорії природної чисельності населення. Адже саме мальтузіанська ідеологія явно простежується в теорії фонду заробітної плати, передбачаючи, що певний запас капіталу в розпорядженні суспільства визначає обсяги доступного для нього продукту. «Природний закон вартості робочої сили» — визначає ту частину сукупного продукту, що надходить у розпорядження найманих працівників. Цей закон спирається, по-перше, на вартість робочої сили — вартість нормального для певного суспільства набору засобів існування, що дозволяє зберігати і відтворювати (через утримання родини і виховання дітей) працездатність, а по-друге, на потрібну

для виробництва чисельність працівників (що також жорстко задається наявним запасом капіталу). Тепер якщо певні суб'єктивні, ситуативні фактори зумовлюють зростання рівня понад вартість робочої сили, то поліпшення умов життя веде до перенаселення — надмірності пропозиції праці відносно наявного запасу капіталу. Тоді тиск конкуренції за обмежену кількість робочих місць запусить у дію механізм врівноваження «пониження оплати — погіршення умов життя — скорочення чисельності населення». Для особливо великих затижних випадків «неправомірно добрих умов життя», що супроводжуються вагомим розширенням чисельності населення Мальтус передбачав «поширені механізми врівноваження» — війни та епідемії [18]. У контексті такого бачення механізмів врівноваження пропорцій економічного відтворення важко знайти місце соціальної сфери, адекватне сучасним уявленням. І це допомагає оцінити важливість досягнень німецької історичної школи, яка обстоювала необхідність поліпшення освітніх, культурних, ідеологічних характеристик населення (підкреслимо — широких верств населення, що принципово відрізняється від маккіавелівських настанов щодо зростання освіченості та мудрості монарха) у період, коли домінувала мальтузіанська теорія народонаселення та класична політекономія.

Надалі прямий зв'язок розширення ресурсної бази соціальної сфери (який би критерій не використовувався для схематичного окреслення її меж: «нематеріальне виробництво», «невиробничий сектор», «сукупність галузей, провідними з яких є освіта, медицина і культура» тощо) став основою досить поширених, навіть канонічних для сучасної науки моделей економічного зростання. Проте таке включення параметрів ресурсного забезпечення соціальної сфери до теоретичного інструментарію моделювання темпів економічного зростання пов'язане не з теорією людського капіталу, а з розширенням параметрів, що включаються до виробничих функцій, моделей макроекономічної рівноваги та функцій суспільного добробуту. Зокрема, у процесі вирішення проблеми відображення впливовості інноваційної активності як фактору темпів економічного зростання і розвитку.

Найбільш безпосередньо проблематика соціальної сфери досліджувалась у роботах з теорії суспільного добробуту. У межах цього напрямку економічної науки розглядалися проблеми алокації ресурсів між сферами діяльності через державний бюджет, проблеми визначення та вибору оптимальних важелів державного впливу виявлення та агрегування уподобань суспільства, оцінювання суспільних результатів альтернативних проектів тощо. При цьому однією з ключових методологічних проблем, вирішення якої потребували всі наведені вище напрями досліджень, була класифікація благ як основа вибору способу нормування доступу до них ф механізму ресурсного забезпечення їх створення.

Власне первинні протилежні позиції цій класифікації обійняли «чисті приватні блага» і «чисті суспільні блага». Перші — подільні і доступ до них легко нормується за допомогою ринкової ціни; для них існує жорсткий зв'язок між додатковим споживанням і додатковими витратами на виробництво (споживання конкурентне). Другі — переважно неподільні, доступ до них технічно дуже складно нормувати за ознакою «сплатив / не сплатив», а зв'язку між додатковим споживанням і додатковими витратами виробництва (як мінімум, до досягнення певних обсягів споживання) немає.

Між цими полюсними позиціями розміtilись численні змішані блага, такі як «пожежна охорона», «освітні послуги», «медицина», «соціальне страхування»

та багато інших, щодо яких або ринкові механізми об'єктивно не ведуть до Парето-оптимального обсягу ресурсного забезпечення через наявність позитивних або негативних екстерналій, або через «проблему безбілетника» тощо, або суспільство в процесі нормування доступу до цих благ не вважає виправданим обмежуватись лише критеріями економічної ефективності і прагне розширити перелік критеріїв, які враховуються при виділенні ресурсів ф визначенні цілей діяльності відповідних секторів.

Надалі ця класифікація була значно розширена й ускладнена, зокрема завдяки виділенню «клубних благ» (роботи Дж. Б'юкенена), ресурсів спільного доступу (Е. Острьом), виділенню «навантажених» і «ненавантажених» благ тощо [19].

При цьому некоректно вважати, що певна позиція благ, створених галуззю в такій класифікації, однозначно задає правильну систему ресурсного забезпечення їх виробництва і нормування доступу до їх споживання. Життя завжди виявлялось складнішим за теоретичні побудови: достатньо згадати блискучу статтю Р. Коуза, що ілюструє наскільки процеси ресурсного забезпечення створення і утримання маяків у реальності далекі від ідеалізованих теоретичних побудов, що за допомогою цілком цілісної та несуперечливої аргументації класифікують маяки до чистих суспільних благ [15]. Насправді конкретна система інститутів, існуюча в певній країні (території) може уможливити і навіть зробити стабільним (самовідтворюваним) дуже різні механізми ресурсного забезпечення галузей і секторів соціальної сфери. Навіть найрозвиненіші суспільства поширено демонструють вагомі втрати суспільного добробуту через те, що такі системи ресурсного забезпечення і нормування доступу відображають скоріше баланс інтересів певних впливових груп акторів, ніж реалізацію декларованих пріоритетів функціонування соціальної сфери. Водночас іноді в процесі стихійної самоорганізації локальним спільнотам вдається побудувати систему норм, правил і важелів примусу до їх виконання, яка виявляється ефективною та наближає процеси ресурсного забезпечення і споживання створення неринкових благ до балансу, який забезпечує стале відтворення ресурсного потенціалу і задоволення потреб спільноти в таких благах [16]. Про різноманітність конкретних механізмів збалансування ресурсного забезпечення створення неринкових благ і потреб суспільства свідчить і досвід сучасної світової спільноти, що містить десятки різних сценаріїв, моделей, пріоритетів акумуляції, розподілу між осередками використання ресурсів, призначених для соціальної сфери. Так само різноманітні й засоби нормування доступу, виявлення уподобань, диференціації масштабів одержуваної вигоди для різних суспільних груп, що використовуються різними країнами. Додамо до цього і те, що суспільні результати функціонування цієї величезної різноманітності моделей ресурсного забезпечення та нормування споживання благ соціальної сфери неоднозначні — одні й ті самі параметри функціонування соціальної сфери трактуються по-різному в межах різних систем цінностей і пріоритетів. Здобутки і позитивні результати поєднуються з недоліками і провалами, стосовно зумовленості яких також не існує єдиного бачення. Навіть критично важлива класифікація виявлених недоліків на системні — зумовлені плановими параметрами системи ресурсного забезпечення, закладені в норми її функціонування і локальні, суб'єктивні — викликані порушенням планових параметрів її функціонування, відхиленнями від норм, далеко не завжди виявляється можливою.

Тому розпочинати розробку аналітико-теоретичного забезпечення політики розвитку і реформування соціальної сфери варто з досить абстрактних принципів, що узагальнюватимуть суперечливий і неоднозначний досвід організації ресурсного забезпечення і нормування доступу до благ, створюваних в цій сфері.

Зокрема, до переліку факторів, що визначають фундаментальні відмінності у вимогах до організації ресурсного забезпечення та нормування доступу до благ, створюваних у соціальній сфері традиційно відносять такі.

1. Чисельність споживачів, масштаби суспільства. Країни з невеликим населенням і великі країни стикаються, переважно, з різними критичними обмеженнями та вузькими місцями в процесі вирішення проблем соціальної сфери. При цьому, власне уточнення такої залежності, обмеження, що накладають на розвиток соціальної сфери порівняно невелика чисельність населення, специфічні проблеми, що виникають у порівняно великих країн саме по собі є актуальною темою наукового пошуку. Адже вихідні теоретичні рамки дослідження, передбачають, по-перше, ідентифікації характеру ефекту масштабу: чи супроводжується зростання масштабів діяльності скороченням, зростанням питомих витрат на створення продукції, чи залишає їх приблизно сталими. По-друге, ідентифікацію Х-ефекту: зростання масштабів діяльності супроводжується втратою керованості, поширенням «м'яких бюджетних обмежень», зменшенням якості нормування витрат ресурсів. Проте як само ці два ефекти (ефект масштабу та явище «Х-неефективності», за Лейбенштайном) поєднуються та змінюються залежно від масштабів певної країни — завжди проблема, вирішення якої вимагає врахування специфічної інституціональної структури певної країни.

2. Рівень доходів переважної частини населення. Рівень доходів населення не лише визначає масштаби економічних можливостей, які можуть бути задіяні для ресурсного забезпечення соціальної сфери і використовуються, в міру виявлення суспільних потреб і переваг та нормування обсягів витрачання ресурсів, для їх задоволення. Рівень доходів визначає також два вкрай важливі для організації ресурсного забезпечення соціальної сфери параметри. По-перше, якість регулятивних та управлінських інститутів. Відомо, що відносна глибина бідності в найбідніших країнах невелика порівняно навіть з розмірами національного ВВП, а порівняно з масштабами ресурсів, якими оперують міжнародні організації, що виступають донорами програм з боротьби з бідністю — потреби цих країн виглядають просто сміхотворно. Наприклад, для усунення явища крайньої бідності в багатьох африканських країнах достатньо перерозподілити на користь нужденних не більше 5 % національного доходу [22], проте бюрократична машина цих країн виявляється настільки неспроможною, що виконати це завдання виявляється неможливим. Проблеми неоптимального менеджменту суспільних ресурсів спостерігаються в усіх країнах, проте також яскраво виражається і зв'язок: вища інституціональна якість пов'язана з вищим рівнем доходів населення, а нижчі доходи — навпаки, поєднуються здебільшого з вагомими проблемами щодо якості регулювання, надійності контрактів, розміру транзакційних витрат — ознаками низької інституціональної якості. При цьому необхідність, критичну важливість підтримки такого зв'язку для досягнення сталості зростання і розвитку визнана науковою спільнотою [23].

По-друге, особливості поведінки домогосподарств, яка є одним з визначальних детермінант розвитку соціальної сфери. Схильність до заощадження, схи-

льність до ризику, професійно-кваліфікаційна мобільність населення — усі ці параметри, з одного боку, детерміновані рівнем доходів, з другого — суттєво впливають на умови розвитку соціальної сфери. Отже, відмінності в рівні доходів зумовлюють принципово різні моделі поведінки домогосподарств як пріоритетного споживача і джерела ресурсів для функціонування соціальної сфери.

3. Наявна в країні інституціональна структура. Незважаючи на те що норми, правила, стереотипи поведінки, цінності традиційно відносять до м'яких факторів розвитку (вважається, що їх зміни не висувають жорстких вимог до ресурсного забезпечення, тривалості періоду, необхідного для оновлення), насправді, такі елементи інституціональної структури суспільства спричиняють вагомі обмеження розвитку соціальної сфери. Яскравий приклад дає Україна, де інституціональні обмеження, успадковані ще від часів СРСР, застигли майже на 30 років, блокуючи вирішення критично важливих для розвитку соціальних галузей проблем. Зокрема, урахування оцінки споживачів для диференціації масштабів фінансування установ соціальної сфери, урахування не лише формальних кваліфікаційних характеристик, а й поточних результатів діяльності персоналу для диференціації рівня оплати праці тощо. Перші, поки дуже недосконалі кроки (запровадження принципів «гроші ходять за пацієнтом» та «гроші ходять за студентом» у фінансуванні медицини й освіти) були зроблені на 27-му (!) році незалежності, а їх запровадження на місцях відбувається під таким тиском адміністративного апарату, що поширено перетворюється на власну антитезу. Отже, й та структура норм, правил, процедур і стереотипів поведінки, цінностей, рис корпоративної культури, яка склалась у суспільстві, зокрема її складова, що регламентує мотиви, стимули та процедури діяльності з приводу ресурсного забезпечення соціальної сфери виступає важливим обмеженням можливих шляхів (траєкторій) розвитку соціальної сфери в одних країнах, і могутнім важелем, передумовою динамічного її розвитку — в інших.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відповідно до такого загального переліку факторів диференціації бажаних і досяжних моделей розвитку соціальної сфери, ми спробуємо скласти і перелік (поки найзагальніших) принципів адаптації політики розвитку соціальної сфери до специфічних умов певної країни.

1. Принцип диференціації масштабів ресурсного забезпечення осередків (установ) соціальної сфери залежно від суспільних результатів їх діяльності. Саме за механізмом дотримання цього принципу і відрізняються принципово комерційні та конкурентні (з одного боку) і некомерційні та неконкурентні (з другого) сегменти економіки — з усім комплексом зумовлених цією відмінністю наслідків щодо ефективності використання ресурсів. Конкурентні ринки вирішують проблему такої диференціації єдиним відомим людству об'єктивним та ефективним (бо теоретично — дозволяє розраховувати на Парето-ефективний розподіл ресурсів) способом. Тисячі споживачів, маючи вибір (оскільки ринок конкурентний) і керуючись власними уподобаннями і платоспроможністю, визначають, кого саме зі створювачів певних благ вони заохотять своїми споживчими витратами. У сфері створення неринкових благ (якими б не були мотиви, що зумовили бажаність неринкової пропозиції — наявність великих екстерналій, чи прагнення дотримуватись принципів соціальної справедливості тощо) такий механізм диференціації не діє. І це породжує надскладні

проблеми, від вирішення яких залежить здатність соціальної сфери виконувати свої суспільні функції, перетворюватись на джерело імпульсів розвитку, а не осередок проїдання бюджетних коштів. Для дотримання першого принципу можна виділити два інструментальні.

1.1. Необхідність забезпечення вагомості споживацької оцінки благ, створюваних у соціальній сфері, як фактору диференціації масштабів фінансування (ресурсного забезпечення) її установ. Значна частина благ, створюваних у соціальній сфері, споживається індивідуально (зокрема, критично значущі для визначення агрегованих результатів роботи соціальної сфери послуги освіти й охорони здоров'я), а оцінка споживачів є не єдиним, проте провідним критерієм результативності використання ресурсів, виділених для надання таких послуг. Це уможлиблює та зумовлює бажаність урахування оцінки споживачів як фактору диференціювання ресурсного забезпечення установ соціальної сфери. Проте вирішення цього завдання є надзвичайно складним і вимагає вирішення цілого комплексу технічних проблем (достовірне інформування споживача, зберігання та аналітична обробка даних, що дозволить оцінювати діяльність виконавців та установ в контексті довгострокових, а не лише оперативних наслідків їх діяльності, розподіл відповідальності між установою та окремими виконавцями для формування диференційованих рейтингів професійного рівня других та якості роботи перших тощо).

1.2. Наявність у споживачів достатньо широкого вибору установи (осередку використання ресурсів) соціальної сфери, що буде надавати йому блага. Ця вимога зумовлена багатьма, проте в першу чергу трьома провідними факторами. По-перше, така ситуація сприяє збалансуванню сил впливу на умови взаємодії між споживачем благ, створюваних у соціальній сфері й установою, що їх надає (виробляє). По-друге, розширює базу порівняння, що мають споживачі, визначаючи свою оцінку діяльності установи соціальної сфери. Нарешті, по-третє, формує основу для дієвих механізмів вираження оцінки, що водночас, гарантує її виваженість (наприклад, вибір вишу студентом, вибір медичної установи — пацієнтом) та може використовуватись як основа диференціації фінансування установ соціальної сфери (вже згадувані системи «гроші ходять за студентом», «гроші ходять за пацієнтом»).

2. Принцип уникнення монополії певного механізму фінансування. Цей принцип відображає необхідність конкуренції не лише між установами соціальної сфери, а і між альтернативними (чи взаємодоповнюючими) механізмами їх фінансування. Яскравий приклад важливості збереження інституціонального розмаїття наводить Е. Острьом, звертаючи увагу, що стандартизація механізмів фінансування шкільної освіти в США (які до реформи налічували ледь не десяток альтернативних рівнів і джерел фінансового забезпечення, зокрема й значну кількість альтернативних рівнів бюджетного фінансування) зумовила явне погіршення як показників охоплення шкільною освітою, так і рівня передчасного припинення навчання. Вигоди від економії, зумовленої стандартизацією та універсалізацією інститутів часто не перекривають втрат, що викликані руйнуванням тонких та адаптованих до специфічних індивідуальних умов певних спільнот договорів, які забезпечують високу ефективність стимулів і мотивів до конструктивної, взаємовигідної поведінки.

3. Важливість розвитку інститутів самоорганізації та представництва для всіх стейкхолдерів функціонування і розвитку соціальної сфери. Спільноти

споживачів, громадські наглядові ради, професійні спільноти тощо — вкрай важливі та необхідні елементи збалансування інтересів й заохочення тих моделей поведінки, які дозволяють підвищувати суспільну ефективність використання ресурсів соціальної сфери та протидіють надмірній формалізації критеріїв оцінювання діяльності її акторів. Наприклад, для сучасних освітнього, медичного, наукового сегментів соціальної сфери в Україні існує коло дуже вагомих завдань, вирішення яких є недосяжним через відсутність розвиненої системи професійної експертизи, яка користувалась би беззаперечним авторитетом у професійній спільноті та у споживачів послуг відповідних сегментів. Так само і відсутність дієвої самоорганізації споживачів послуг системи охорони здоров'я суттєво знижує суспільний ефект будь-яких спроб її реформування.

4. Принцип узгодженості зростання рівня централізації управління діяльністю певної підсистеми установ соціальної сфери і стандартизації створюваних нею благ. Високий рівень централізації управління та пов'язана з ним економія на умовно постійних витратах виправдовують себе лише у випадку, коли об'єкт управління спеціалізується на дуже обмеженому колі стандартних благ, створення і надання яких здійснюється в усталених також стандартних організаційних умовах. І навпаки, урізноманітнення благ, що надаються об'єктом управління в соціальній сфері вимагає децентралізації, передавання управлінських повноважень ближче до осередків безпосередньої взаємодії зі споживачами, посилення управлінської автономності установ соціальної сфери.

Власне конкретизація форм реалізації цих загальних принципів для конкретних умов галузей, секторів і сегментів соціальної сфери на певному етапі її розвитку та в певному суспільному контексті формує найперспективніше, на нашу думку поле подальших досліджень у галузі удосконалення політики регулювання і розвитку соціальної сфери.

Література

1. Національна економіка: Тексти лекцій / О.П. Тищенко, А.Є. Никифоров, Т.Ф. Куценко та ін.; За заг. ред. А. Г. Савченка. — К. : КНЕУ, 2007. — 528с.
2. Бабич А. М., Егоров Е. В. Экономика и финансирование социальной сферы. — Центр Экспертизы и Маркетинга КТУ, 1996. — 512с.
3. Куценко В.І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики): Монографія / За наук. ред. д.е.н., проф. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина / РВПС України НАН України. — Ніжин, ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. — 818с.
4. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К. : Т-во «Знання», К., — 2001. — 254 с.
5. Бондар І. К., Сологуб О.П., Антошкіна Л.І., Бідак В.Я., Ільч Л.М., Кичко І.І. Інтелектуалізація людського капіталу: монографія / І. К. Бондар (ред.). — К. : Корпорація, 2008. — 264 с.
6. Бентам И. Принципы законодательства // Деборин А. Книга для чтения по истории философии: В 2 Т. М., 1925. Т.2. Принципы законодательства. С. 529–530, 532–533.
7. Макиавелли Н. Государь. — М.: Азбука, 2014. — 512 с.
8. Б'юкенен, Дж.М., Масгрейв, Р.А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежні бачення держави: пер. з англ. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 175 с.
9. Стігліц Дж.Е. Економіка державного сектора / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. — К: Основи, 1998. — 854 с.

10. Лист Ф. Национальная система политической экономики / Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г.Г. Фетисов, А.Г. Худокормов, Т.П. Восходящий капитализм / Отв. ред. М.Г. Подкидченко. М. : Мысль, 2005. — С. 65.
11. Галабурда, М.К. Фінансове забезпечення економічної політики в Україні [Текст] : дис. канд. екон. наук: 08.01.01 /; Київський національний економічний ун-т. — К., 2003. — 282 с.
12. Shultz T. Investment in Human Capital. N.Y., London, 1971. p. 454.
13. Беккер Г. Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал (глава из книги Гэри Беккера «Человеческий капитал» — [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.libertarium.ru/69974>
14. Mincer, J. Investment in Human Capital and Personal Distribution of Income,» / Journal of Political Economy, 1962. Vol. 66, No. 4, pp. 281–302.
15. Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: концепції і практика / Пер. з англ. — К.: «Основи», 2000. — 654 с.
16. Цимбалюк С. Диференціація заробітної плати: види, чинники, сучасний стан в Україні / С. Цимбалюк // Україна: аспекти праці. — 2009. — №4. — С.16–22.
17. Кустовська О., Безродна Т. Порівняльний статистичний аналіз диференціації в оплаті праці (дослідження науковців) / Вісник ТНЕУ. — 2011. — Вип. 2. — С. 114–117.
18. Ларин Ю. Антология экономической классики: Т.Р. Мальтус и Дж.М. Кейнс. — М.: «Эконом» — «Ключ», 1993 — 486 с.
19. Нуреев Р.М. Джеймс Бьюкенен и теория общественного выбора Джеймс Бьюкенен. — Сочинения / Пер. с англ. — Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». — Т.1. / Фонд экономической инициативы / Гл. ред. кол.: Нуреев Р.М. и др. — М.: «Таурус Альфа», 1997. — С. 5–23.
20. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2007. — 224 с. — (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
21. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности / Элиноор Остром ; пер. с англ. — М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. 447 с.
22. Раух Дж.Е., Джеральд М. М., Філіпенко А. Основні проблеми економіки розвитку — Київ: Либідь. — 2003р. — 688с.
23. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. А. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. — М.: АСТ, 2016. — 693 с.

References

1. National Economy: Texts of lectures / О.Р. Tishchenko, А.Е. Nikiforov, Т.Ф. Kutsenko, etc.; General ed. А.Г. Savchenko. — К.: KNEU, 2007. — 528p.
2. Babich А.М., Egorov E.V. Economics and financing of the social sphere. — Center of Expertise and Marketing of KTU, 1996. — 512p.
3. Kutsenko V.I. Social sphere: reality and contours of the future (questions of theory and practice): Monograph / Under the science. ed. by В.М. Danylyshyn / RVPS of Ukraine NAS of Ukraine. — Nizhyn, LLC Publishing House «Aspect-Polygraph», 2008. — 818p.
4. Grishnova O.A. Human capital: formation in the system of education and training. — К.: «Znannya», — 2001. — 254 p.
5. Bondar I.K., Sologub O.P., Antoshkina L.I., Bidak V. Y., Ilyich L.M., Kichko I.I. Intellectualization of human capital: a monograph / I.K. Bondar (ed.). — К.: Korporaciya, 2008. — 264 p.
6. Bentham I. Principles of legislation // Deborin A. A. book for reading on the history of philosophy: 1925. Vol.2. Principles of legislation. Pp. 529-530, 532-533.
7. Machiavelli N. The Emperor. — М.: Azbuka, 2014. — 512 p.
8. Buchanan, J.M., Musgrave, R.A. Public finances and public choice: two opposing visions of the state. — К.: Publishing House «KM Academy», 2004. — 175 p.

9. Stiglitz J.E. Public Sector Economics. — K: Osnovy, 1998. — 854 p.
10. Liszt F. National system of political economy / World economic thought. Through the prism of centuries. / Volume II. Rising capitalism / Ed. MG Podkidchenko. M.: Mysl, 2005. 789 p.
11. Galaburda, M.K. Financial support of economic policy in Ukraine [Text]: dis. Cand. econ. Science: 08.01.01; Kyiv National University of Economics — K., 2003. — 282 p.
12. Shultz T. Investment in Human Capital. N.Y., London, 1971. p. 454.
13. Becker G. Impact on earnings of investment in human capital (chapter from Gary Becker's book «Human Capital» — [Electronic resource], access mode: <http://www.libertarium.ru/69974>
14. Mincer, J. Investment in Human Capital and Personal Distribution of Income, «/ Journal of Political Economy, 1962. Vol. 66, No. 4, pp. 281-302.
15. Weimer DL, Weining ER. Policy analysis: concepts and practice / Per. from English — K.: «Основи», 2000. — 654 с.
16. Tsymbalyuk S. Differentiation of wages: types, factors, current status in Ukraine / S. Tsymbalyuk // Ukraine: aspects of labor. — 2009. — №4. — P.16–22.
17. Kustovska O., Bezrodna T. Comparative statistical analysis of differentiation in wages / Bulletin of TNEU. — 2011. № 2. — P. 114–117.
18. Larin Y. Anthology of economic classics: T.R. Malthus and J.M. Keynes. — M.: «Ekonom» — «Klyuch», 1993 — 486 p.
19. Nureev R.M. James Buchanan and the theory of social choice. James Buchanan. — Essays. — Series: «Nobel Laureates in Economics». — Vol.1. / Economic Initiative Fund / Ch. ed.: Nureev RM et al. — M.: «Taurus Alpha», 1997. — P. 5-23.
20. Coase R. Firm, market and law. M.: Novoe izdatelstvo, 2007. — 224 p. — (Library of the Liberal Mission Foundation).
21. Ostrom E. Governing the commons: the evolution of institutions for collective actions.— M.: IRISEN, Mysl, 2010. 447 p.
22. Raukh J.E., Gerald M.M., Filipenko A. The main problems of development economics — Kyiv: Lybid. — 2003 — 688p.
23. Ajemoglu D., Robinson J. A. Why some countries are rich and others poor. The origins of power, prosperity and poverty. — M.: AST, 2016. — 693 p.

Стаття надійшла 09.04.2020

УДК 339.138

DOI 10.33111/vz_kneu.21.20.01.03.019.025

Віннікова І.І.

Доцент кафедри менеджменту
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»
проспект Перемоги, 54/1, Київ, Україна
e-mail: vinnikova.inna@gmail.com
ORCID: 0000-002-6884-0212

Пономаренко І.В.

Доцент кафедри економічної кібернетики
та маркетингу
Київський національний університет
технологій та дизайну
вул. Немировича-Данченка, 2, Київ, Україна
e-mail: igor_chip@ukr.net
ORCID: 0000-0003-3532-8332

ІНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ НАЛАГОДЖЕННЯ КОМУНІКАЦІЙ З ЦІЛЬОВОЮ АУДИТОРІЄЮ